

Paweł Kobes

Politoksykomania jako przejaw demoralizacji nieletnich

ABSTRAKT

W Polsce coraz częściej dyskutuje się o zmianie systemu prawnego w zakresie postępowania z nieletnimi. Ministerstwo Sprawiedliwości przygotowało w tym obszarze nowy projekt. Jednakże na gruncie tej dyskusji nie należy zapominać o alkoholu i narkotykach jako determinantach demoralizacji nieletnich. Należy przy tym uwzględnić fakt, że swoje kariery przestępcze rozpoczynają coraz młodsi nieletni. Jednocześnie bardzo często tacy nieletni są pod wpływem działania alkoholu lub narkotyków, a co za tym idzie, duża liczba czynów karalnych, jak również przejawów demoralizacji jest spowodowana przez alkohol i narkotyki.

Wstęp

Problem zjawiska demoralizacji nieletnich stanowi jeden z najpoważniejszych problemów społecznych z uwagi na swoją złożoną specyfikę, ponieważ bardzo często nieakceptowane zachowania nieletnich są wypadkową oddziaływania na nich ze strony rodziców, szkoły oraz grupy rówieśniczej. Dodatkową trudność w przeciwdziałaniu demoralizacji nieletnich jest fakt, iż nieletni w coraz młodszym wieku wykazują przejawy tego zjawiska.

Niniejszy artykuł stanowi próbę pochylenia się nad zjawiskiem problemu alkoholizowania się nieletnich i zażywania narkotyków, a także ich łączenia, co stanowi pewne novum z punktu widzenia etiologii przestępczej nieletnich.

Zgodnie z art. 4 § 1 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich (dalej u.p.n.) jednym z przejawów świadczących o demoralizacji nieletniego jest używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia. Przyjęcie takiej regulacji zostało podyktowane kilkoma czynnikami. Pierwszym jest to, że alkohol wpływa negatywnie na rozwój młodego człowieka, który znajduje się w fazie dojrzewania psycho-społecznego. Po wtóre alkohol stanowi często źródło zachowań społecznie nagannych, a często przestępnych. Trzeba także mieć na uwadze fakt, że w bardzo wielu przypadkach alkohol króluje w rodzinach niewydolnych wychowawczo i patologicznych.

W kontekście spożywania alkoholu przez nieletnich nie sposób nie zgodzić się ze stanowiskiem A. Gaberle, który twierdzi, że z uwagi na fakt, iż alkohol nie jest środkiem zakazanym, prawidłowo funkcjonująca rodzina może zapoznać nieletniego ze społecznie akceptowanymi regułami jego spożywania. Jednocześnie, jak słusznie zauważa autor, spożywanie alkoholu

przez nieletnich winno być oceniane z punktu widzenia wieku, tj. im niższy wiek nieletniego, tym kryteria oceny winny być ostrzejsze, a podawanie alkoholu nieletnim poniżej 10. roku życia nawet w niewielkiej ilości stwarza zagrożenie demoralizacją¹.

Obecnie wydaje się, że zagrożenie alkoholizmem nieletnich jest większe niż w minionym systemie społeczno-gospodarczym, gdyż czynnikiem determinującym wzrost spożycia alkoholu stała się – oprócz tradycji kulturowych i obyczajowych polskiego społeczeństwa oraz cech osobowościowych dorastającej młodzieży – również sytuacja ogólnospołeczna przejawiająca się m.in. w tym, że poprzez liberalizację handlu dostęp do alkoholu stał się łatwiejszy², a także przez takie zjawiska jak bezrobocie, pogorszenie sytuacji materialnej wielu rodzin i związana z tym ich frustracja.

Pochylając się nad problemem spożywania alkoholu przez nieletnich, należy przypomnieć zjawisko występowania problemu alkoholowego w rodzinach, w których wzrastają nieletni. Otóż przeprowadzone badania wskazują, że rodzice z problemem alkoholowym bardzo często zaniedbują swoje dzieci, które niejednokrotnie żyją w atmosferze zagrożenia, nieustannych konfliktów między rodzicami, awantur wywoływanych przez stopniowe zmiany psychiczne – zaburzenia osobowości. W rodzinach z problemem alkoholowym często występuje zjawisko zanikania więzi uczuciowych, co powoduje u dzieci frustrację³.

1. Środowiskowe uwarunkowania zjawiska alkoholizmu

Jednym z powodów alkoholizowania się nieletnich jest właśnie środowisko rodzinne. Jak wskazują specjaliści, wśród dzieci w rodzinie alkoholowej można wyróżnić pięć obronnych wzorców ich funkcjonowania. Jednym z nich jest tzw. „zagubione dziecko”, czyli ktoś, kogo właściwie nie ma, które wycofuje się w swój własny świat fantazji, marzeń. Takie dzieci nie sprawiają żadnych kłopotów wychowawczych. Konsekwencją tego są trudności w nawiązywaniu kontaktów interpersonalnych, odruchy ucieczki od sytuacji trudnych. Trudność kontaktowania się z rzeczywistością i bój, jaki temu towarzyszy, mogą wyzwolić sposoby odrywania się od rzeczywistości i „znieczulania” się wobec przykrych sytuacji. Dzieje się to najczęściej m.in. poprzez alkohol⁴. Badania wskazują również, że aprobaty – choć niezbyt liczna – dla spożywania alkoholu wyrażona przez dzieci ma swoje podstawy w braku pełnego uświadomienia zależności pomiędzy piciem alkoholu przez ojca, degradacją bytową rodziny oraz niekorzystną atmosferą wychowawczą. Poza tym istotny wpływ na spożywanie alkoholu przez nieletnich ma wysokość częstotliwości bójek i awantur, obniżająca w dużym stopniu wrażliwość dziecka na nienormalną sytuację wychowawczą. Oprócz tego wyniki badań pokazały, że wysoka częstotliwość picia alkoholu w domach powoduje swoiste „przyzwyczajenie” dziecka do określonego trybu życia jego rodziców. Nie bez znaczenia pozostaje również fakt

¹ A. Gaberle, M. Korcyl-Wolska, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002, s. 35.

² B. Urban, *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Kraków 2000, s. 93.

³ H. Marczał, *Dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem, ich sytuacja psychiczna i formy pomocy* [w:] *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*, red. S. Kawula, H. Machel, Toruń 2000, s. 137.

⁴ A. Sztajner, *Dziecko w rodzinie z problemem alkoholowym*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 6, s. 3.

biernego stosunku matki do faktu picia alkoholu przez męża, a niekiedy współuczestnictwo w libacjach alkoholowych⁵. Rodzice mogą stanowić również negatywny wzorzec radzenia sobie z problemami dnia codziennego poprzez uciekanie się do alkoholu jako „złotego środka” w ich rozwiązywaniu⁶.

Alkoholizowaniu się nieletnich sprzyja rodzina i towarzystwo, w którym oni przebywają. Poza tym należy odnotować niską świadomość w społeczeństwie bezprawności, jaką jest rozpijanie nieletnich przez rodziców, opiekunów⁷.

Równie często przyczyną spożywania alkoholu jest brak mechanizmów kontrolnych u nieletnich, które nie zostały wypracowane przez rodziców lub opiekunów. Przez to nieletni nie mają nawyku rozsądnego podejścia do alkoholu. Często ich motywacja do spożywania alkoholu związana jest z chęcią spróbowania czegoś nowego, ryzykiem, zabawą, chęcią poczuć się dorosłym, dążnością przynależności do grupy⁸.

Z badań przeprowadzonych przez T. Sołtysik i J. Mąki wynika, że można wyodrębnić trzy grupy przyczyn spożywania alkoholu przez nieletnich. Pierwsza grupa to przyczyny mające określone podłoże psychiczne, do których należy zaliczyć możliwość odreagowania napięć psychicznych w czasie picia alkoholu. Druga grupa przyczyn tkwi w uwarunkowaniach psychospołecznych. Należy tu wymienić choćby chęć zaimponowania, dorównania kolegom, sposób udowodnienia dorosłości oraz możliwość życia „na luzie” w tych trudnych i skomplikowanych warunkach społecznych. Natomiast trzecia grupa to przyczyny mające uwarunkowania społeczno-kulturowe. Autorzy badań eksponują również jako przyczynę alkoholizowania się nieletnich sposób spędzania wolnego czasu i ucieczkę przed nudą. To ostanie zagadnienie zdaniem badaczy ma dwa aspekty. Pierwszy wiąże się z naśladowaniem wzorców z otoczenia, z aprobatą obiegowej opinii, że, picie alkoholu stanowi warunek *sine qua non* dobrej zabawy. Natomiast drugi aspekt sięgania w czasie wolnym po alkohol sprowadza się do tego, że zdaniem badanych to często jedyna forma rozrywki oraz najłatwiejszy sposób spędzania wolnego czasu⁹. Warto w tym miejscu przytoczyć wyniki badań, w których zaobserwowano u młodzieży wzrost potrzeb seksualnych pod wpływem alkoholu, dodanie sobie odwagi w relacjach seksualnych, na zasadzie „nie ma brzydkich dziewczyn, tylko za mało wina”¹⁰.

Ważnym zjawiskiem spożywania alkoholu przez nieletnich jest to, na co wskazują liczne badania, iż w znacznej mierze pierwsze kontakty z alkoholem nieletni mają w domu rodzinnym. Często nieletni piją alkohol razem z rodzicami¹¹. Od wielu lat odnotowuje się również

⁵ E. Murynowicz-Hetka, *Diagnoza rodzin z problemem alkoholowym* [w:] *Rodzina z problemem alkoholowym. Profilaktyka. Przemoc*, red. J. Lepalczyk, Łódź 1998, s. 42

⁶ T. Wentland, *Młodzież szkół średnich Gdańska i alkohol* [w:] *Młodzież a współczesne dewiacje...*, s. 127.

⁷ W. Bugajny, „Parasol” *Temidy nad trzeźwością najmłodszych*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 3, s. 18–19.

⁸ D.J. Wilmes, *Nie alkoholowi i narkotykom*, Gdańsk 2002, s. 26 i nast.

⁹ T. Sołtysik, I. Budrewicz, *Spożywanie alkoholu a czas wolny młodzieży*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 3, s. 5.

¹⁰ J. Jagieła, *Alkohol i seks (Sondaż opinii młodzieży na temat związku alkoholu z seksem)*, „Problemy Alkoholizmu” 1995, nr 7, s. 3–4.

¹¹ A. Zawała, *Alkoholizowanie się młodzieży szkół podstawowych w środowisku wielkomiejskim. Część II*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 6, s. 2.; por. także: *idem*, *Alkoholizowanie się młodzieży szkół podstawowych w środowisku wielkomiejskim. Część I*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 5, s. 1 i nast.

spadek wieku nieletnich, którzy pierwszy raz mają kontakt z alkoholem. Coraz częściej spotyka się pijanych 7–9-latków¹². Często obniżaniu się wieku inicjacji alkoholowej towarzyszy przyspieszony proces uzależnienia, z czym związane jest równomierne zwiększanie częstości i ilości spożywanego alkoholu¹³.

Jak wynika z obserwacji, nie wszyscy pijący muszą stać się alkoholikami, jednakże istnieje duże zagrożenie uzależnienia psychicznego i fizycznego. Psychologiczna zależność od alkoholu to wyuczony sposób używania alkoholu w pewnych sytuacjach wywołujących napięcia psychiczne. Alkohol staje się wówczas „tłumikiem” łagodzącym owe objawy. Uzależnieniu psychicznemu sprzyjają pewne uwarunkowania genetyczne, biologiczne i psychologiczne. Natomiast stan zależności fizycznej od alkoholu rozwija się przy częstym piciu dużych ilości przez dłuższy okres czasu. Charakteryzuje się on wzrostem tolerancji alkoholowej (chory może wypić jego większe ilości), a przejawia się tzw. zespołem odstawienia alkoholu, zwanym też zespołem abstynenckim (popularnie mówiąc: kacem)¹⁴.

Uzależnienie psychiczne początkowo przejawia się popędem o charakterze obsesyjnym. Uzależnienie to charakteryzuje się silnym pragnieniem, pożądaniem alkoholu, występowaniem natrętnych myśli o potrzebie jego spożycia, uporczywym nawracaniu wspomnień o przyjemnych chwilach podczas picia, istnieniem motywacji szukania okazji do picia¹⁵.

2. Spożywanie alkoholu a przestępczość nieletnich

Skutkiem spożywania alkoholu przez nieletnich może być nie tylko uzależnienie od niego, ale także popełnianie czynów karalnych. Zdaniem A. Ratajczaka, istnieje nierozzerwalny związek pomiędzy przestępczością a spożywaniem alkoholu. Wśród przestępców, w szczególności wśród recydywistów, odnotowuje się nałogowych i przewlekłych alkoholików¹⁶. Ten sam autor, powołując się na przeprowadzone badania, wskazuje, że oprócz spożywania napojów alkoholowych przez samą młodzież nie mniejszą rolę w wejściu ich na drogę przestępczą odgrywa również alkoholizm w ich najbliższym środowisku, a przede wszystkim w rodzinie¹⁷.

Z punktu widzenia farmakologii alkohol jest trucizną narkotyczną ośrodkowego układu nerwowego¹⁸. Dlatego w opinii psychiatrów sądowych i specjalistów medycyny sądowej

¹² E. Czarnota, *Narkotyki dla wszystkich – alkohol*, „Problemy Alkoholizmu” 2000, nr 3, s. 13; por. także: J. Śledzionowski, *Alkoholizm wśród dzieci i młodzieży wezwaniem dla rodziców i wychowawców*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 2, s. 15.

¹³ E. M. Aranowska, J. B. Sławińska, *Rozpowszechnianie używania alkoholu wśród młodzieży*, „Problemy Alkoholizmu” 1996, nr 2, s. 5; por. także: M. Glińska, *Socjalność dzieci i młodzieży – alkoholizm, narkomania, przestępczość*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1991, t. 21. Autorka podaje wyniki badań alkoholizowania się nieletnich oraz obniżania się granicy wiekowej w tym względzie.

¹⁴ T. Kulisiewicz, *Zespół uzależnienia alkoholowego. Część I*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 4, s. 3.

¹⁵ T. Kolarczyk, *Wprowadzenie do diagnostyki alkoholizmu*, Warszawa 1984, s. 8.

¹⁶ A. Ratajczak, *Stan nietrzeźwości w polskim prawie karnym*, Poznań 1969, s. 7; zob. także: A. Nowak, *Alkohol a przestępczość nieletnich*, „Problemy Alkoholizmu” 1989, nr 5, s. 9.

¹⁷ A. Ratajczak, *Alkoholizm a przestępczość*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1975, t. 2, s. 129.

¹⁸ T. Marcinkowski, *Medycyna sądowa dla prawników*, Warszawa 1982, s. 338.

alkohol szczególnie działa na korę mózgową, powodując w efekcie zaburzenia czynności psychicznych, gdyż upośledza sprawność wyższych czynności nerwowych. Taka reakcja organizmu na alkohol może doprowadzić indywidualnie oznaczone osoby do przestępstwa, gdyż upośledzenie utrudnia lub wręcz uniemożliwia zdolność rozpoznawania swojego czynu lub kierowania swoim postępowaniem, skłania również do konfliktów z otoczeniem¹⁹.

Udowodniono również tezę, że połączenie alkoholu z określonym typem osobowości, a dokładniej – z zaburzeniem osobowości, może mieć znaczący wpływ na strukturę przestępczości²⁰.

Na podstawie przeprowadzonych przez J. Krawczyka badań wynika, że nieletni będący pod wpływem alkoholu najczęściej popełniali przestępstwa przeciwko mieniu, a w dalszej kolejności przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu. Jednocześnie autor swoimi badaniami potwierdził, że nieletni sprawcy przestępstw popełnionych pod wpływem alkoholu mają, ogólnie rzecz ujmując, gorszą od ogółu nieletnich sytuację rodzinną, zdrowotną i materialną²¹.

3. Społeczne i prawne aspekty zjawiska narkomanii

Przejawem demoralizacji jest również zgodnie z art. 4 § 1 u.p.n. używanie przez nieletniego innych środków niż alkohol. W tym względzie chodzi przede wszystkim o narkotyki.

W celu szerszego omówienia tego zagadnienia należy zdefiniować pojęcie „narkomanii” i „narkomana”. Otóż termin „narkomania” oznacza używanie niektórych środków odurzających, a mianowicie tych, które wywołują stany euforii. W szerszym rozumieniu słowa „narkomania” używa się do oznaczenia nałogowego używania wszelkich środków odurzających. Z kolei w znaczeniu węższym pojęcie „narkomanii” wykorzystuje się do określenia jedynie zależnego używania środków narkotycznych, czyli środków, które m.in. mogą wywołać stan euforii²². Natomiast ustawa o przeciwdziałaniu narkomanii²³ w art. 6 pkt 5 zawiera definicję legalną narkomanii wskazującą, że zjawisko to polega na stałym lub okresowym używaniu w celach niemedycznych środków odurzających lub substancji psychotropowych albo środków zastępczych, w wyniku czego powstało lub mogło powstać uzależnienie od nich. W omawianym kontekście warto wyeksponować fakt, iż odnotowuje się szybsze uzależnienie od narkotyków niż od alkoholu²⁴.

¹⁹ A. Ratajczak, *Stan nietrzeźwości jako okoliczność obciążająca*, Warszawa 1967, s. 22. Por. także: Z. Majchrzak, R. Rutkowski, *Stan upić alkoholem sprawców z nieprawidłową osobowością*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1988, t. 19, s. 177 i nast.; autorzy na podstawie przeprowadzonych badań nie podzielają poglądu, że wprost można przełożyć zależność pomiędzy nietypowym zachowaniem sprawcy, impulsywnością a zaburzeniami psychicznymi wywołanymi alkoholem. Por. także: J. Jasiński, *Alkohol a przestępczość (Wzajemne zależności i metody ich badania)*, „Państwo i Prawo” 1978, nr 12, s. 43 i nast.; autor w swoim artykule podnosi kwestię poprawności badań dotyczących związku pomiędzy spożywaniem alkoholu a przestępczością.

²⁰ T. Gordon, E. Milewska, R. Rutkowski, *Alkohol a przestępczość osób z nieprawidłową osobowością*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1987, s. 135.

²¹ J. Krawczyk, *Nieletni sprawcy przestępstw popełnianych pod wpływem alkoholu* [w:] „Archiwum Kryminologii” 1992, t. 18, s. 204 i 209.

²² H. Hak, *Przymusowe leczenie narkomanów*, Toruń 2000, s. 17.

²³ Ustawa z dnia 24 kwietnia 1997 r. o przeciwdziałaniu narkomanii (Dz. U. 1997, nr 75, poz. 468).

²⁴ P. Zakrzewski, *Kryminologiczna problematyka narkomanii młodzieżowej (Wyniki badań)*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 10.

Model narkomanii charakterystyczny dla naszego kraju ukształtował się w połowie lat siedemdziesiątych. Według J. Rogali-Obłękowskiej cechą specyficzną dla Polski był łatwiejszy niż na zachodzie Europy dostęp do maku oraz substancji służących do wytwarzania polskiej heroiny oraz jej niska cena. Znamionem dla Polski – zdaniem autorki – był również fakt, że młodzież po początkowym etapie inicjacji zaczęła zażywać narkotyki w sposób nałogowy, podczas gdy w tym samym czasie młodzież na Zachodzie zażywała je okazjonalnie. Natomiast w latach dziewięćdziesiątych specyficznym zjawiskiem narkomanii w Polsce stała się ogromna popularność amfetaminy, która w innych krajach Europy zachodniej pojawiała się głównie w kulturze *dance*. Autorka zauważa, że obecnie coraz więcej dzieci i młodzieży sięga po narkotyki oraz że wiek osób sięgających po narkotyki obniża się²⁵.

Etiologia narkomanii wśród nieletnich jest szeroka. Według badań C. Cekiery w większości przypadków narkomanii pochodzili z rodzin rozbitych, konfliktowych, małodziejnych lub jednodziejnych, z rodzin, w których brak czasu związany z pracą rodziców powodował, że nie funkcjonował prawidłowy model wychowania. Skutkiem tego stanu rzeczy był brak właściwych więzi rodzinnych z jednoczesnym wytwarzaniem się konfliktowych sytuacji pomiędzy rodzicami a dziećmi²⁶. Jako najczęstsze motywy pierwszego sięgania po narkotyki wskazuje się na: ciekawość, modę, namowę, naśladownictwo, chęć przeżycia przyjemności, próbę przezwyciężenia trudności, chęć poprawienia samopoczucia. Natomiast jako motyw wtóry wymienia się: potrzebę zaspokojenia głodu narkotycznego, a więc potrzebę fizyczną lub psychiczną albo obie łącznie²⁷. Niektórzy specjaliści akcentują też obojętność społeczeństwa na problem narkomanii, czy uzależnień w ogóle, jako przyczynę rozszerzania się tego problemu. Dzieje się tak dlatego, że część społeczeństwa chce uniknąć odpowiedzialności za proces demoralizacji dzieci i młodzieży. Ludzie zamykają się w swoich domach i nie chcą wnikać, skąd dziecko ma pieniądze na narkotyki czy alkohol, a także, czy jest ktoś, kto będzie w stanie pomóc wy dostać się z nałogu²⁸. Z tym poglądem koresponduje obraz narkomana nakreślony przez M. Kotańskiego, wg którego „narkoman jest w gruncie rzeczy bezbronnym człowiekiem, pełnym sprzeczności i lęków, pozbawionym naturalnej odporności na stres codziennej egzystencji, pogardzanym przez bliskich i społeczeństwo, zagubionym i bezwolnym. Narkotyki jest dla niego jedyną, znaną mu i dostępną formą obrony przed bólem istnienia, paradoksalnym schronem, w którym przyjdzie mu kiedyś zginąć”²⁹. W ujęciu medycznym narkoman to osoba, u której w wyniku przewlekłego stosowania narkotyku rozwinął się stan chorobowy zwany nałogiem lub uzależnieniem³⁰.

Profil osobowości młodego narkomana charakteryzuje sześć podstawowych objawów:

a) izolacja od rodziny, spędzanie większości czasu w swoim pokoju, unikanie wspólnych posiłków i innych kontaktów z rodziną, krewnymi;

²⁵ J. Rogali-Obłękowska, *Młodzież i narkotyki. Rodzinne czynniki ryzyka nałogu*, Warszawa 1999, s. 23–24.

²⁶ Cz. Cekiery, *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Lublin 1992, s. 34.

²⁷ H. Haak, *Prawo wobec narkomanów*, Warszawa 1993, s. 24. Por. także: B. Szukałski, *Analogi strukturalne amfetaminy o wysokim potencjale uzależniającej*, „Problemy Alkoholizmu” 1997, nr 6, s. 3 i nast.; autor na przykładzie amfetaminy przedstawia proces uzależniania się od narkotyków.

²⁸ E. Korpetta, E. Szmerdt-Sisicka, *Narkotyki w Polsce. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000, s. 27.

²⁹ M. Kotański, *Ty zaraziłeś ich narkomanią*, Warszawa 1984, s. 11.

³⁰ M. Stanaszek, *Narkomania a HIV [w:] Człowiek a AIDS*, red. Cz. Cekiery, Lublin 1994, s. 101.

- b) nawiązywanie ukrywanych przed rodzicami kontaktów z innymi narkomanami lub z młodzieżą sprawiającą kłopoty wychowawcze, które ukrywa się przed rodzicami;
- c) częste wybuchy gniewu, wrogości przejawiane wobec rodziców i nauczycieli mające charakter werbalny i pozawerbalny;
- d) niemożność kierowania przez rodziców nastolatkiem, który żyje własnym życiem i nie dzieli się z nimi swoimi przeżyciami;
- e) brak efektów w zmianie jego zachowania; przyrzeka poprawę, lecz jej nie dotrzymuje;
- f) dominuje obniżony nastrój, nasila się lęk i niepokój, pojawiają się myśli i zamiary samobójcze³¹.

Wiele badań również potwierdza fakt, iż większość narkomanów ani nie pracuje, ani się nie uczy³².

Poza skutkami mającymi wpływ na samego narkomana i jego rodzinę można wyodrębnić również negatywne skutki społeczne, takie m.in. jak: szybkie wypadanie ze swoich ról społecznych, popełnianie przestępstw, nakłanianie innych do przyjmowania narkotyków, kradzieże, włamania do szpitali, aptek. Podaje się również, że jedna osoba w krótkim czasie może przyczynić się do „zarażenia” dziesięciu innych osób³³.

Jak wskazano wyżej, jednym ze skutków zażywania narkotyków jest przestępczość. Choć, jak podkreśla B. Hołyst, nie ma w pełni wiarygodnych i dostatecznie mocno uzasadnionych badań określających relacje pomiędzy zażywaniem narkotyków a przestępczością³⁴. Autor ten wskazuje trzy płaszczyzny występowania takich zależności. Pierwsza płaszczyzna związku narkomanii z przestępczością polega na działaniu środka narkotycznego, który wzmacnia motywację przestępczą sprawcy. Sytuacja ta polega na tym, że osoba jest już zmotywowana do popełnienia czynu zabronionego i używa jakiegoś środka narkotycznego w celu pobudzenia się do działania, rozluźnienia i rozproszenia obaw. Druga płaszczyzna wzajemnych relacji pomiędzy przestępczością a narkomanią polega na wspomagającej roli narkotyku w działaniu przestępczym. Do tej kategorii należą czyny, które człowiek będący pod wpływem substancji odurzającej popełnia na wpół świadomie lub nieświadomie. Autor zalicza do tej grupy czynne napadzi, zabójstwa, zgwałcenia, naruszanie porządku publicznego, powodowanie wypadków komunikacyjnych. Z kolei trzecia płaszczyzna zależności związana jest z potrzebą zdobycia środka odurzającego poprzez kradzież, fałszowanie recept, szantażowanie w celu zdobycia środka, zmuszanie osób trzecich pod groźbą przemocy fizycznej do wydania lub zdobycia pożądanego środka. Poza tym chodzi też w tym przypadku m.in. o bezprawny handel środkami odurzającymi, ich wytwarzanie oraz przemyt³⁵.

³¹ Z. Juczyński, *Narkomania*, Warszawa 2002, s. 62.

³² J. Melec, *Węzłowe problemy przeciwdziałania narkomanii*, „Problemy Kryminalistyki” 1986, nr 17, s. 12.

³³ H. Marczał, *Narkomania. Przykłady profilaktyki i metod resocjalizacji* [w:] *Podkultury młodzieżowe w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machel, Toruń 1999, s. 137.

³⁴ B. Hołyst, *Narkomania prawa i kryminologii*, Warszawa 1996, s. 106.

³⁵ B. Hołyst, *Narkomania i lekomania a przestępczość*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 3, s. 11. Por. także: D. Mocarska, *Kryminologiczne i psychologiczne skutki narkomanii w Polsce*, w „Przegląd Policyjny” 1998, nr 3–4, s. 115; autorka opisuje m.in. sposób działania osób przewożących narkotyki. Otóż jeśli chodzi o miejsce ich ukrycia, to są one bardzo zróżnicowane: niektórzy połykają małe kulki zawierające narkotyki, zapakowane w kilka warstw plastikowych błonek; inni z kolei narkotyki przewożą na sobie, przeważnie w intymnych miejscach, we włosach, pod perukami, wykorzystują również do tego ubrania i dodatki ubraniowe.

W kontekście rozważań nad problemem alkoholizowania i narkotyzowania się nieletnich warto pochylić się nad problemem granic wiekowych, od których istnieje możliwość instytucjonalnej ingerencji w proces wychowawczy nieletnich. Uzasadnienie połączenia aspektu granic wiekowych z przejawami demoralizacji wynika z przeprowadzonych przeze mnie badań w Zakładzie Poprawczym w Jerzmanicach na grupie 100% populacji umieszczonych tam wychowanków, wg których 15% badanych upiło się pierwszy raz przed ukończeniem 10. roku życia, a blisko 40% w przedziale wiekowym 11–13 lat. Natomiast jeśli chodzi o zażywanie narkotyków, to ponad 42% zapytanych o to wychowanków przyznało, iż pierwszy kontakt mieli z nimi w przedziale wiekowym 11–13 lat.

Otóż przepisy u.p.n. stosuje się w zakresie zapobiegania i przeciwdziałania demoralizacji nieletnich w stosunku do osób, które nie ukończyły 18. roku życia. Ustawodawca dostosował zatem górną granicę nieletniości w tym zakresie do norm cywilnoprawnych, gdzie od tego właśnie wieku zaczyna się pełnoletniość.

W opinii B. Kowalskiej-Ehrlich taka kategoria nieletnich jest niedookreślona, co będzie skutkowało w praktyce rozbieżnościami. Zdaniem autorki trudności wynikają z faktu, że ustawa posługuje się pojęciem demoralizacji, które nie jest jednoznacznie zdefiniowane³⁶.

W literaturze wskazuje się, że zapobieganie i zwalczanie demoralizacji należy rozumieć jako sytuację, w której z jednej strony proces demoralizacji osoby jest dopiero w fazie początkowej bądź jedynie stanowi zagrożenie, oraz jako sytuację, kiedy osoba znajduje się w pełni procesu demoralizacji bądź jest już zdemoralizowana³⁷. Z tego względu – wbrew poglądom niektórych autorów³⁸ – należy uznać za słuszne nieokreślenie przez ustawodawcę dolnej granicy nieletniości. W opinii T. Bojarskiego u.p.n. nie może z góry określać dolnej granicy, gdyż decydować mogą realne potrzeby przeciwdziałania demoralizacji nieletniego, mogące dotyczyć nawet kilkuletniego dziecka, któremu należy przyjść z pomocą³⁹. Jednakże w praktyce sądów rodzinnych sięgano do wydanego w 1954 r. zarządzenia nr 104 Ministra Sprawiedliwości (Dz. Urz. Min. Spraw. z 1954 r., nr 10, poz. 48) zawierającego tzw. Instrukcję Sądową, gdzie w § 421 postanowiono, iż: „w stosunku do nieletnich poniżej 10 lat po przeprowadzeniu w miarę możliwości śledztwa lud dochodzenia należy postępowanie karne umorzyć bez stosowania środków wychowawczych, chyba że szczególne względy i okoliczności przemawiają za ich stosowaniem”. Otóż w praktyce funkcjonowania sądów rodzinnych przepis ten odegrał dużą rolę, ponieważ ustalił dolną granicę wieku dla stosowania środków wychowawczych na 10 lat⁴⁰.

Opowiedzenie się za nieokreśleniem dolnej granicy wieku, od którego można interweniować w ramach przeciwdziałania demoralizacji nieletniego jest podyktowane tym, że trzeba mieć na względzie możliwą konieczność podjęcia interwencji wobec nieletniego z powodu zagrożenia jego demoralizacją w bardzo wczesnym okresie jego życia. Warto w tym miejscu

³⁶ B. Kowalska-Ehrlich, *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988, s. 17.

³⁷ K. Grzeškowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991, s. 17.

³⁸ A. Grzeškowiak, *Postępowanie w sprawach nieletnich (polskie prawo nieletnich)*, Toruń, 1986, s. 46.

³⁹ T. Bojarski, E. Skrętowicz, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Lublin 2002, s. 22–23.

⁴⁰ M. Korcył-Wolska, *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Zakamycze 2004, s. 63.

zwrócić uwagę na wyniki badań, z których wynika związek pomiędzy wczesnymi objawami niedostosowania społecznego, a późniejszą karierą przestępczą. Wielu badaczy problematyki etiologii demoralizacji i przestępczości nieletnich wskazuje na istotną rolę, jaką odgrywają trudności wychowawcze, symptomy niepożądanych zachowań dla późniejszych karier przestępczych. Jak słusznie zauważa H. Kołakowska-Przełomieć, szczególnej uwagi wymagają nieletni najmłodsi, 9–12-letni, sprawiający trudności wychowawcze, popełniający drobne kradzieże, ponieważ wczesnie zapoczątkowany proces niedostosowania społecznego może szybko się pogłębić, utrudnić rozwój moralny nieletniego, prowadzić do znacznej demoralizacji, na podłożu której mogą się pojawić później inne zachowania antyspołeczne, poważna przestępczość⁴¹. W omawianym kontekście na ten sam problem zwracali uwagę badacze jeszcze przed uchwaleniem u.p.n. Wskazywali oni na fakt bagatelizowania przestępczości dokonywanej przez nieletnich w bardzo młodym wieku, podkreślając przy tym, że wysoki odsetek z nich dokonywał kradzieży przed 10. rokiem życia⁴². Z badań E. Żabczyńskiej wynika także, iż wszyscy nieletni, którzy zaczęli kraść przed 10. rokiem życia, stali się wielokrotnymi recydywistami jako młodociani⁴³. Również H. Kołakowska-Przełomieć zauważa, że zdecydowana większość nieletnich recydywistów systematycznie kradnących, rekrutuje się spośród dzieci wykazujących uprzednio poważne objawy ogólnej demoralizacji i te właśnie wczesne objawy, świadczące o głębokim zakłóceniu procesu kształtowania się normalnej postawy społecznej dziecka, są najistotniejsze z kryminologicznego punktu widzenia⁴⁴. Z tego względu postuluje się m.in. reagowanie na każdy fakt naruszenia prawa przez nieletnich⁴⁵. W omawianym kontekście warto również wskazać na wyniki niemieckich badań, z których wynika, że policyjne statystyki kryminalne odnotowują popełnione czyny karalne przez dzieci, często ok. 6–8. roku życia, które dotyczą przede wszystkim kradzieży sklepowych, czynów karalnych przeciwko obcokrajowcom. H. Goppinger wskazuje ponadto, iż nieletni w wieku 5–6 lat byli podejrzani również o fałszowanie dokumentów⁴⁶!

Z tego względu nie można podzielić poglądu A. Strzembosza, który stoi na stanowisku,

⁴¹ H. Kołakowska-Przełomieć, *Przypadek zabójstwa dokonanego przez nieletnich*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1987, nr 18, s. 151.

⁴² E. Żabczyńska, *Z problematyki wczesnej przestępczości (wyniki badań 100 nieletnich w wieku 10–11 lat)*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 2, s. 601.

⁴³ *Idem*, *Wczesna przestępczość i jej znaczenie dla późniejszej recydywy*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 2, s. 77; *Przestępczość dzieci. Etiologia i rozwój*, Warszawa 1983, s. 127 i nast.

⁴⁴ H. Kołakowska, *Nieletni recydywiści*, „Archiwum Kryminologii” 1960, nr 1, s. 109. W zakresie związków pomiędzy wczesnymi objawami niedostosowania społecznego, a późniejszą przestępczością por. także: S. Szelhus, Z. Baucz-Straszewicz, *Młodociani recydywiści. (Wyniki badań 100 młodocianych recydywistów)*, s. 165 i nast.; S. Batawia, A. Strzembosz, *Nieletni sprawcy kradzieży w praktyce sądowej. (Przyczynek do problematyki recydywy u nieletnich)*, „Państwo i Prawo” 1964, nr 6, s. 586; S. Batawia, H. Kołakowska, A. Strzembosz, S. Szelhus, *Wyniki badań dalszych losów nieletnich i młodocianych recydywistów*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 4, s. 556 i nast.

⁴⁵ E. Kostuj, *Nieletni sprawcy kradzieży z włamaniem z terenu Warszawy. (Na podstawie danych zawartych w aktach spraw karnych)*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1983, nr 14, s. 154–155.

⁴⁶ H. Goppinger, *Kryminologie*, München 1997, s. 499. Zob. także dane z lat 1985–1996 przedstawiające wzrost liczby czynów karalnych przez coraz młodszych nieletnich [w:] E. G. M. Weitekamp, U. Meier, *Werben unsere Kinder immer krimineller? Kinderkriminalität im Zerrbild der Kriminalistik* [w:] *Kinderkriminalität*, red. S. Müller, Opladen 1998, s. 88 i nast.

że u.p.n. nie powinna być stosowana wobec zbyt młodych nieletnich, gdyż w pewnym wieku dziecka trudno mówić o jakiegokolwiek odpowiedzialności, nawet tak specyficznej, jaką ponoszą nieletni. Zdaniem autora granica, od której zajmowanie się czynem karalnym nieletniego może być usprawiedliwione dobrem dziecka, przebiega w tym punkcie, od którego jego zachowanie się o cechach czynu karalnego może być symptomem wadliwej socjalizacji dziecka lub niezaspokojenia jego istotnych potrzeb. Autor uważa, że dolną granicą, od której można by je traktować jako symptomatyczne, byłby wiek 7–8 lat, gdyż wtedy dziecko powinno mieć wyrobione poczucie naganności zaboru lub niszczenia cudzej własności⁴⁷.

Z tym poglądem autora nie można się zgodzić, gdyż opiera się na błędnym założeniu, że u.p.n. można stosować tylko w stosunku do tych nieletnich, których stan rozwoju umysłowego pozwala im na pełne rozumienie znaczenia swojego zachowania, a tym samym wskazuje, że nieletni powinni ponosić konsekwencje za swoje zachowanie, gdyż eksponuje element ich odpowiedzialności, pomijając tak naprawdę nadrzędną dyrektywę, jaką jest dobro dziecka. W kontekście podjętych rozważań należy pamiętać o nadrzędnej dyrektywie zawartej w art. 3 u.p.n., którą jest kierowanie się przede wszystkim dobrem nieletniego. I to sąd rodzinny lub inny organ winien ocenić w każdym indywidualnym przypadku, biorąc pod uwagę cechy nieletniego, jego stopień rozwoju, środowisko, w którym wzrasta. Dyrektywę tę należy stosować bez względu na cezury wiekowe, gdyż problem rozstrzygnięcia kwestii dobra dziecka może pojawić się znacznie wcześniej, niż w 7. roku życia. Wydaje się, że takie rozumienie istoty postępowania z nieletnimi bardziej zbliżone jest do koncepcji „dziecka w niebezpieczeństwie”, mając dodatkowo na względzie fakt ścisłego związku pomiędzy spożywaniem alkoholu i środków odurzających a zachowaniami przestępczymi.

Zakończenie

Mając na względzie powyższe rozważania w przedmiocie spożywania przez nieletnich alkoholu i środków odurzających, jak również cel prewencyjny i resocjalizacyjny u.p.n., należy stwierdzić, że opis przejawu demoralizacji zawarty w art. 4 § 1 u.p.n. ze względu na używanie alkoholu lub innych środków odurzających w celu wprowadzenia się w stan odurzenia jest obarczony pewną wadą. W opinii ustawodawcy przejawem demoralizacji w tym względzie jest pewne działanie kierunkowe nieletniego, gdyż spożywanie alkoholu lub innych środków odurzających musi być w „celu wprowadzenia się w stan odurzenia”. Z treści artykułu wynika *a contrario*, że inne spożywanie nie stanowi przejawu demoralizacji. Taka konstrukcja prawna omawianego przepisu nie koresponduje z celem ustawy, jakim jest przeciwdziałanie demoralizacji. Otóż trzeba pamiętać o tym, że często nieletni sięgają po alkohol lub inny środek nie w celu odurzenia, ale dlatego, że może być uzależniony, albo – o czym była mowa wyżej – dodatkowo motywuje się do popełnienia czynu zabronionego. Warto mieć na względzie to, że sam proces spożywania alkoholu lub innych środków zagraża rozwojowi nieletniego i jego późniejszemu społecznemu funkcjonowaniu bez względu na to, czy prowadzi do odurzenia i czy jest podejmowany w celu odurzenia. W kontekście prawidłowej socjalizacji nieletniego i zapobiegania zachowaniom negatywnym cel wprowadzania się w stan odurzenia wydaje się być kwestią drugorzędną. W związku z tym podstawą stosowania u.p.n. winno być zjawisko nadmiernego spożywania alkoholu przez nieletnich, a stop-

⁴⁷ A. Strzembosz, *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3, s. 50–51.

niowanie tego spożywania powinno opierać się kryterium wieku nieletniego i okoliczności towarzyszących spożywaniu alkoholu i innych środków mogących służyć odurzeniu nieletniego. Poza tym powinny zostać wprowadzone do u.p.n. zmiany, który umożliwiłyby wcześniejsze oddziaływanie na proces rozwojowo-wychowawczy nieletniego.

EINLEITUNG

Politoksynomie als Faktor der Demoralisierung von Minderjährigen

In Polen diskutiert man immer mehr über die Änderung des Rechtssystem von Minderjährigen. Justizministerium hat neue Projekte in diesem Bereich dargestellt. Man muss aufgrund der Diskussion über der Demoralisation und Kriminalität nicht über die Rolle von Alkohol und Drogen als ein Faktor der Demoralisation vergessen. Dabei man muss Rücksicht darauf nehmen, dass immer jüngere Minderjährigen mit seiner kriminellen Karriere beginnen. Sehr oft sind die Jungen gleichzeitig unter dem Einfluss von Drogen und Alkohol. Eine große Zahl sowohl von Straftaten als auch Erscheinungen der Demoralisation der Minderjährigen wird durch Alkohol und Drogen verursacht.

Literatura

- Aranowska E.M., Sławińska J.B., *Rozpowszechnianie używania alkoholu wśród młodzieży*, „Problemy Alkoholizmu” 1996, nr 2.
- Batawia S., Strzembosz A., *Nieletni sprawcy kradzieży w praktyce sądowej. (Przyczynki do problematyki recydywy u nieletnich)*, „Państwo i Prawo” 1964, nr 6.
- Bojarski T., Skrętowicz E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Lublin 2002.
- Bugajny W., „*Parasol*” *Temidy nad trzeźwością najmłodszych*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 3.
- Cekiera Cz., *Psychoprofilaktyka uzależnień oraz terapia i resocjalizacja osób uzależnionych*, Lublin 1992.
- Czarnota E., *Narkotyk dla wszystkich – alkohol*, „Problemy Alkoholizmu” 2000, nr 3.
- Człowiek a AIDS*, red. Cz. Cekiera, Lublin 1994.
- Gaberle A., Korcył-Wolska M., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002.
- Glińska M., *Socjalność dzieci i młodzieży – alkoholizm, narkomania, przestępczość*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1991, t. 21.
- Goppinger H., *Kryminologie*, München 1997.
- Gordon T., Milewska E., Rutkowski R., *Alkohol a przestępczość osób z nieprawidłową osobowością*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1987.
- Grześkowiak A., *Postępowanie w sprawach nieletnich (polskie prawo nieletnich)*, Toruń 1986.

- Grześkowiak K., Krukowski A., Patulski W., Warzocha E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich. Komentarz*, Warszawa 1991.
- Haak H., *Prawo wobec narkomanów*, Warszawa 1993
- Haak H., *Przymusowe leczenie narkomanów*, Toruń 2000.
- Hołyst B., *Narkomania i lekomania a przestępczość*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 3.
- Hołyst B., *Narkomania prawa i kryminologii*, Warszawa 1996.
- Jagięła J., *Alkohol i seks (Sondaż opinii młodzieży na temat związku alkoholu z seksem)*, „Problemy Alkoholizmu” 1995, nr 7.
- Jasiński J., *Alkohol a przestępczość (Wzajemne zależności i metody ich badania)*, „Państwo i Prawo” 1978, nr 12.
- Juczyński Z., *Narkomania*, Warszawa 2002.
- Kolarczyk T., *Wprowadzenie do diagnostyki alkoholizmu*, Warszawa 1984.
- Kołąkowska H., *Nieletni recydywiści*, „Archiwum Kryminologii” 1960, nr 1.
- Kołąkowska-Przełomiec H., *Przypadek zabójstwa dokonanego przez nieletnich*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1987, nr 18.
- Korcył-Wolska M., *Postępowanie w sprawach nieletnich*, Zakamycze 2004.
- Korpetta E., Szmerdt-Sisicka E., *Narkotyki w Polsce. Mity i rzeczywistość*, Warszawa 2000.
- Kostuj E., *Nieletni sprawcy kradzieży z włamaniem z terenu Warszawy. (Na podstawie danych zawartych w aktach spraw karnych)*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1983, nr 14.
- Kotański M., *Ty zaraziłeś ich narkomanią*, Warszawa 1984.
- Kowalska-Ehrlich B., *Młodzież nieprzystosowana społecznie a prawo*, Warszawa 1988.
- Krawczyk J., *Nieletni sprawcy przestępstw popełnianych pod wpływem alkoholu*, „Archiwum Kryminologii” 1992, t. 18.
- Kulisiewicz T., *Zespół uzależnienia alkoholowego. Część I*, „Problemy Alkoholizmu” 1998, nr 4.
- Majchrzak Z., Rutkowski R., *Stan upić alkoholem sprawców z nieprawidłową osobowością*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1988, t. 19.
- Marcinkowski T., *Medycyna sądowa dla prawników*, Warszawa 1982.
- Marczak H., *Dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem, ich sytuacja psychiczna i formy pomocy [w:] Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*, red. S. Kawula, H. Machel, Toruń 2000.
- Marczak H., *Narkomania. Przykłady profilaktyki i metod resocjalizacji [w:] Podkultura młodzieżowa w środowisku szkolnym i pozaszkolnym*, red. S. Kawula, H. Machel, Toruń 1999.
- Melec J., *Węzłowe problemy przeciwdziałania narkomanii*, „Problemy Kryminalistyki” 1986, nr 17.
- Mocarska D., *Kryminologiczne i psychologiczne skutki narkomanii w Polsce*, „Przegląd Policyjny” 1998, nr 3–4.

- Murynowicz-Hetka E., *Diagnoza rodzin z problemem alkoholowym* [w:] *Rodzina z problemem alkoholowym. Profilaktyka. Przemoc*, red. J. Lepalczyk, Łódź 1998.
- Ratajczak A., *Alkoholizm a przestępczość*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1975, t. 2.
- Ratajczak A., *Stan nietrzeźwości w polskim prawie karnym*, Poznań 1969.
- Stanaszek M., *Narkomania a HIV* [w:] *Człowiek a AIDS*, red. Cz. Cekiera, Lublin 1994.
- Strzembosz A., *Model postępowania wobec nieletnich*, „Państwo i Prawo” 1980, nr 3.
- Strzembosz A., Szelhus S., *Wyniki badań dalszych losów nieletnich i młodocianych recydywistów*, „Państwo i Prawo” 1965, nr 4.
- Sztajner A., *Dziecko w rodzinie z problemem alkoholowym*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 6.
- Szukalski B., *Analogi strukturalne amfetaminy o wysokim potencjale uzależniającym*, „Problemy Alkoholizmu” 1997, nr 6.
- Urban B., *Zachowania dewiacyjne młodzieży*, Kraków 2000.
- Wentland T., *Młodzież szkół średnich Gdańska i alkohol* [w:] *Młodzież a współczesne dewiacje i patologie społeczne*, red. S. Kawuła, H. Machel, Toruń 2000.
- Wilmes D.J., *Nie alkoholowi i narkotykom*, Gdańsk 2002.
- Zakrzewski P., *Kryminologiczna problematyka narkomanii młodzieżowej (Wyniki badań)*, „Państwo i Prawo” 1982, nr 10.
- Zawada A., *Alkoholizowanie się młodzieży szkół podstawowych w środowisku wielkomiejskim. Część II*, „Problemy Alkoholizmu” 1994, nr 6.
- Żabczyńska E., *Wczesna przestępczość i jej znaczenie dla późniejszej recydywy*, „Państwo i Prawo” 1972, nr 2.
- Żabczyńska E., *Z problematyki wczesnej przestępczości (wyniki badań 100 nieletnich w wieku 10–11 lat)*, „Państwo i Prawo” 1968, nr 2.